

ÇAĞATAYCADA İSİM-FİİLLER

JÁNOS ECKMANN

İsim-fiil (verbal noun) fiillerin kip ve şahıs göstermiyen isim şeklidir. İsimler gibi çokluk, iyelik ve çekim ekleri ile çekim edatları alır; cümlede özne (subject), nesne (object), vasıflayıcı (attribute) tümleç (adverbial modifier) ve yüklem ismi (predicate noun) işini görür. Yine fiille olan ilgisini de kaybetmemiştir: olumlu ve olumsuz şekli olabilir, baş fiilin zamanına nispetle zaman bildirir, özne, nesne ve tümleç alır.

Çağataycada aşağıdaki eklerle yapılan isim-fiiller geçer :

1. *-ğan/-gen*, sert konsonantlardan sonra ekseriyetle *-qan/-ken* : *qarı-ğan, oqu-ğan, al-ğan, yaşun-ğan* 'gizlenen, saklanan', *tur-ğan, buz-ğan* 'bozan', *qaç-qan, tap-qan* 'bulan', *bas-qan, uruş-qan* 'dövüşen, savaşılan', *yat-qan*; bunun gibi *biti-gen* 'yazan', *yürü-gen, kél-gen* 'gelen', *körün-gen, kör-gen, sév-gen, iç-ken, tök-ken* 'döken', *öp-ken, kës-ken, tüş-ken* 'inen, düşen', *işit-ken*.

Bu isim-fiilin gördüğü işler :

a) Eylem ismi (action noun): *alğan* 'alma, alış, aldık-', *kör-gen* 'görme, görüş, gördük-' :

Zelîhâ Yûsufnı indegeni 'Zeliha'nın Yusuf'u çağırması' (H 22b: 11), *andaq şî'r aytqandın aytmağan yahşıraq* 'böyle şüirler yazmaktansa hiç yazmamak daha iyi' (B 26a: 7), *çaqın hırmanğa tüşkennîng* 'acab te'siri bar 'yıldırımın harmana düşmesinin acayip tesiri var' (FK 59a: 4), *beglerning derhost qılğanları fâyida qılmadı* 'beylerin ricaları fayda etmedi' (Z 26b: 1 aş), *eşikiñg itidin ayrılğanımnu tut ma'zûr* 'senin kapımın köpeğinden ayrıldığımı mazur gör!' (L Div. 10: 4), *qayan bara durğanın bilgeç yoldaşı boldı* 'nereye gitmekte olduğunu öğrenince yol arkadaşı oldu' (Küll. S 762b: 13), *tanğ atqanda* 'şafakla beraber' (B 327b: 13), *yanğanda hem Kiçik Hân toqquz qatla yügüñdi* 'dönüşte de Küçük Han dokuz kere eğildi' (B 103a: 6), *Baysunğur Mîrzâ pādşâh bolğanda on sekkiz yaşar érđi* 'Baysungur Mirza padişah olduğu zaman on sekiz yaşında idi' (B 30a: 13), *dilber ölgenimdin şādmān dur* 'dilber öldüğüme sevinir' (L Div. 85: 4), *könğlüm tilegençe* 'gönlümün dilediği gibi' (BŞ I 473: 17), *éligimdin kélgençe* 'elimden geldiği kadar' (B 200b: 5), *avval*

aytqança ayta algum yoq ‘önce anlattığım gibi anlatamıyacağım’ (SS 42 : 36), *kéttiler barganlarınça* ‘gidebildikleri kadar gittiler’ (L GN 90a: 7). Çekim edatlarıyla : *Buhârğa yavuş yetken bile* ‘Buhara’ya yaklaşınca’ (B 37b: 6), *turganı birle bir âtaşpâra dur ol şüh* ‘duruşu ile bu şuh bir ateş parçası gibidir’ (FK 47a: 9), *mên dëgen dëk* ‘benim dediğim gibi’ (B 394a: 13), *hayâlî Mîr Haydar hayâlî bargan sarı bardı* ‘hayali Mir Haydar’ın hayalinin gittiği tarafa doğru gitti’ (Küll. S 664a: 1), *totqavuldın öte bargan sayı qar uluğraq boldı* ‘karakoldan uzaklaştıkça kar daha yüksek oldu’ (B 197b: 6), *körgeñ sayı hatımnı mênî yâd eyle* ‘mektubumu gördükçe beni hatırla!’ (BŞ II 313: 6), *Tagay Buğa Barlas ve Seyfüddin Bëg asru köp uruş qılğan cihetidin atları işdin qaldı* ‘Dayı Boğa Barlas ve Seyfeddin Bey pek çok savaşlar yaptıkları cihetle atları işe yaramaz hale geldi’ (Z 17a: 1), *seni haddını bilmey sevgen için* ‘haddini bilmiyerek seni sevdiği için’ (L Div. 44 : kenar), *ta’rif qılğan yosunluq* ‘açıklandığı gibi’ (B 53b: 8), *alar yetkenden burun* ‘onlar yetişmeden önce’ (Z 10b: 3 aş), *Kâbilni algandıñ burunraq* ‘Kâbil’i almadan önce’ (B 13b: 4), *Husayn Bëg bargandıñ song* ‘Hüseyin Bey gittikten sonra’ (Z 29a: 16), *kündüz bolğandıñ songra* ‘gündüz olduktan sonra’ (Küll. S. 56a: 21).

Üçün ve *cihetidin* kelimelerinden önce *bolğan* kullanılmaz : *umrı qısqa için sözi hem, şuhratı hem az dur* ‘ömrü kısa olduğu için hem sözü, hem şöhreti azdır; (Mec. 39b: 13), *bu öter dunyâ bî-baqâ için* ‘bu fani dünya bekasız olduğu için’ (B 35a : 3), *tilep köñglüm seniñ ağzıñnı tapmas, kiçik için meger oynar yaşunmaq* ‘gönlüm senin ağzını arayıp bulmaz, meğer o küçük olduğu için saklambaç oynar’ (L Div. 94 : 3-4), *Bahrâm anıñ taba’ı köp cihetidin öltüre almadı* ‘tâbileri çok olduğu için, Behram, onu öldürmedi’ (N Quatr. 102: 13).

b) Eyleyici ismi (agent noun ve participle). Gerek tamamlanmış, gerek tamamlanmamış eylemi bildirdiği gibi nesneli (transitive) fiillerde edilgen (passive) mânasında da kullanılabilir: *algan* 1. ‘alan, alınan’; 2. ‘almış olan, alınmış (olan)’, *këlgen* 1. gelen’; 2. ‘gelmiş (olan)’.

körgeñler dëdiler ‘görenler dediler’ (B 42a: 11), *oquğanlar körmüş bolğaylar* ‘okuyanlar görmüş olacaklar’ (Küll. S 52b: 7), *bu ağır yükni kötergeñ tavşalur* ‘bu ağır yükü taşıyan bitkin bir hale gelir’ (FK 48b: 1), *ikki këmeniñ uçın tutqan garq dur* ‘iki kayığın ucunu tutan batar’ (Mahb. 193: 2), *yoldın çıqqanlarğa yol körgüzgeyler* ‘yoldan çıkanlara yol gösterebilirler’ (Küll. R 56a: 21), *bu mezkür bolğanlarça emes* ‘bu, zikredilenler gibi değil’ (B 50a: 4); edilgen mânasında : *ri’âyat qılğan*

ictimādliq kişimiz ‘sayılan ve güvenilen adamımız’ (B 52a: 11), *bir değenni ikki demek hoş emes* ‘bir kere söyleneni iki kere söylemek hoş değil’ (SS 42: 35), *üçünçi iqlim yolıdın kêtürgen musāfir* ‘üçüncü iklim yolundan getirilen yolcu’ (SS 110: başlık), *satqan uşal Yūsuf edi bandamız* ‘şu satılan Yusuf kölemiz idi’ (H 68b: 10).

Özne aldığı takdirde bu isim-fiil bugünkü türkçedekinden büsbütün ayrı bir davranış gösterir : *mên bitigen haq bile yongıl qalam, mên yürügen yol bile urgıl qadam* ‘benim yazdığım (kullandığım) yazı ile yaz, benim yürüdüğüm yolda yürü!’ (ME 123b: 6), *hiç qayısı mên öltürgen qulança semiz emes edi* ‘hiç birisi benim öldürdüğüm yabancı at kadar semiz değildi’ (B 204a: 13), *cehān içre sēn bilmegen yoq* ‘ulūm ‘dünyada senin bilmediğin ilim yok’ (İsk. 209a: 14), *frāq içre közüm körmegeñ belā yoq tur* ‘ayrılıkta gözümün görmediği belâ yoktur’ (Ub. T 27a: 7), *Tēngri buyurganğa itā* ‘at için ‘Tanrının buyruğuna itaat için’ (Küll. R 208b: 13).

Bu isim-fiil *çağda, dem, fırsatta, fırsatlar maħalda, vaqıtta, zamān* gibi kelimelerle beraber zaman bildirir : *zāhir ‘ulūmın tekmiñ qılğan çağda* ‘zahirî ilimleri bitirdiği zaman’ (Mec. 5a: 12), *dēdi sorğan dem ol gedā-pişa* ‘o dilenci tabiatlı sorulduğu zaman dedi’ (SS 126: 13), *mên Samarqandğa kēlgen fırsatta* ‘Semerkand’a geldiğim zaman’ (B 20b: 6), *Mir Alī Şir Nevāyi Heridin Samarqandğa kēlgen fırsatlar Aħmad Bēg bile bolur edi* ‘Ali Şir Nevai Herat’tan Semerkand’a geldiği zamanlar Ahmed Beyle beraber olurdu’ (B 21a: 12), *kün olturğan maħalda* ‘güneş battığı zaman’ (Z 41b: 4), *mên körgeñ maħalda* ‘benim gördüğüm zaman’ (B 46a: 3), *qarığan vaqıtta* ‘ihtiyarladığım zaman’ (GS Nur. 124:a: 3), *Yūsuf alar hālını körgeñ zamān* ‘Yusuf onların halini gördüğü zaman’ (H 50a: 17).

c) Yükleme ismi (predicate noun): *Samarqandnı İskender binā qılğan dur* ‘Semerkand’ı İskender bina etmiştir’ (B 44b: 9), *hiç gül körgeñ emes bād-i hazāndın yahşılıq* ‘hiç bir gül sonbahar rüzgârından iyilik görmüş değil’ (Ub. T 30a: 6), *kēlgeñ ermiş ol Mesih ölgeñlergeñ tirgüzgeñi* ‘o Mesih ölümlerini diriltmek için gelmiş imiş’ (GS Nur. 25a: 1), *gōşa ihtiyār qılğan edim* ‘köşeyi seçmiş idim’ (BŞ I 477: 10), *hiç çapqunda munça qalın qoy tüşken emes edi* ‘hiç bir akında bu kadar çok koyun ele geçmiş değildi’ (B 203b: 7), *mēndin demegil, ger unutulğan bolsam* ‘eğer unutulmuş olursam, benden bahsetme!’ (BŞ II 317: 16).

2. -*ġu/-gü*, sert konsonantlardan sonra ekseriyetle -*qu/-kü*: *yıġla-ġu*, *al-ġu*, *çıq-qu*, *sıq-qu* (< *sıġ-ġu*), *uruş-qu*, *ayt-qu*, bunun gibi *tile-gü*, *kül-gü*, *tök-kü*, *et-kü*.

Gereklilik - gelecek bildiren bu isim - fil —önceki devirlere nispetle —çağataycada az kullanılır: *yıġlaġum kelür* ‘aġlıyacaġım gelir’ (FK 62a: 1), *nē yerge bargusın bilmes* ‘nereye gideceġini bilmez’ (Sek. Div. 8b: 9), *hālma geh yıġlaġu*, *gāh külgü* ‘halime kâh aġlamalı, kâh gülmeli’ (FK 56b: 4). Buna karşılık, *dēk* ‘gibi’ edatiyle genişletilerek meydana gelen -*ġudēk/-güdeğ* (daima bitişik yazılır) ekli şekil çok yaygındır: *haylī sevgüdeğ ahlāq u ef‘ālī hem yoq ēdi* ‘pek sevillecek ahlāk ve hareketleri de yoktu’ (B İlm. 207: 3), *könġül tilegüdeğ* ‘gönlün dilediġi gibi’ (B 221b: 1), *buzġudēğ her biri bir leşkerni*, *algüdeğ her biri bir kişverni* ‘her biri bir orduyu bozguna uğratacak, her biri bir memleketi işgal edecek gibi’ (Şeyb. Vāmb. 94: 21), *çarġ ērmes fevt bolġan vaqtı yandur-ğudēğ* ‘felek elden kaçırılan vakti döndürecek deġil’ (N Örn. XVI, 6), *kētküdeğ mēn başım alıp nāgeh* ‘başımı alıp hemen gideceġim’ (SS 81: 48), *bütküdeğ ērdi vaşl ile könġlüm cirahāti*, *hicrān qılıçı birle yana yara qılġılar* ‘gönlümün yarası kavuşmakla kapanacaktı, ayrılık kılıcı ile yeniden yaraladılar’ (Küll. R 613a: 3), *eger bolsa yüz cān, fidā qılġa men, naşīb olgüdeğ bolsa cānān maŋga* ‘eġer yüz canım olsa, feda ederim, sevgili bana nasip olursa’ (Küll. S 472b: 9). *Dēk* yerine bazen aynı mânaya gelen başka bir edat da kullanılabilir: *yıġlaġu yoq, ki külgü yanġlıġ iş* ‘aġlanacak deġil, gülünecek (gibi) bir iş’ (SS 63: 1).

Bu isim-fil şu eklerle genişletilebilir:

a) -*çı/-çi* (eyleyici ismi): *alıp satquçı* ‘tüccar’ (Mahb. 47: 14), *kişver açquçı* ‘memleketler fatihi’ (Z 23b: 3), *dēġüçi* ‘hikâye anlatan’ (SS 185: 371), *bar etküçi* ‘var edici, yaradan’ (Sek. Div. 3b: 1), *kēzġüçi* ‘gezici’ (L Div. 40: 6), *oquġuçı* ‘okuyucu’ (B 349b: 8, N Quatr. 67: 3), *rivāyat qılġuçı* ‘saray ozanları’ (TN 284b: 5), *yıġaç urġuçı* ‘sopacı, sopa atıcı’ (SS 13b: 302), *seniŋ qan tökküçi kâfir közüŋ* ‘senin kan dökücü kâfir gözün’ (L Div. 129: 6), *bayza bērgüçi quş* ‘yumurthyan kuş’ (Küll. R 370a: 27), *tirġüzġüçi sēn barçanı* ‘herkesi dirilticisin’ (Ub. Ü 1b: 5), *bu zālimler mülkni bedbād bērgüçi durlar* ‘bu zalimler memleketi berbat ederler’ (Mahb. 16: 13), *biz yetkünçe uruşquçı bolmasunlar* ‘biz yetişinceye kadar savaşa girişmesinler’ (B İlm. 328: 16).

b) -*luq /-lük* (gereklilik ismi, gerundivum): *kēyġülük* ‘giyilecek, giyim eşyası’, *yegülük* ‘yiyecek, erzak’, *qılġuluq iş* ‘yapılacak iş’, *kēçeler*

şam'ğa ihtiyāc bolguluq iş bolsa 'geceleyin muma ihtiyaçları olan bir iş olursa' (B 290b: 14), *mèn dək öltürgülükni öltürmey* 'benim gibi öldürülecek birisini öldürmemiş' (SS 181: 255), *ger mèn öltürgülük mèn, öltürgil* 'eğer ben öldürülecek isem, öldür!' (BŞ I 477 : 4), *hıradmand çın sözdin özge dēmes, velī barça çın hem dēgülük ēmes* 'akıllı adam doğru sözden başkasını söylemez, fakat her doğru (hakikat) da söylenecek değil' (Mahb. 198: 10-11).

c) *-sız / -siz* (eyleyici ismi) : *tükengüsiz meşaqquat* 'tükenmez sıkıntı' (BŞ II 319 : 19), *tilge, ağızğa sıqqusız, qorqqudək vāqi'a* 'dile, ağıza sığmıyacak, korkunç vakıa' (B İlm. 398: 13).

3. *-maq/-mek* (eylem ismi, masdar, infinitive) : *söz aymaq siz bigin dānā qatında, quduq qazmaq turur deryā qatında* 'sizin gibi bir âlimin yanında söz söylemek, deniz kıyısında kuyu kazmaktır' (LN 146a: 5), *eger bir qatla kördi her sabaqnı, yana açmaq yoq érđi ol varaqnı* '(Ferhad) bir dersi bir kere gördü mü, o sahifeyi bir daha açmağa lüzum yoktu' (Küll. S 211a : 23), *bolmas érđi tirig dēmek anı* 'ona diri demek imkânsızdı' (SS 62: 97).

Masdar çokluk, iyelik ve çekim ekleriyle genişletilebilir : *Mirzāni körmekleri mümkün ēmes ēdi* 'Mirzayı görmeleri mümkün değildi' (B İlm. 192: 18), *ısq ara bī-tāb u tāqat bolmağım ērmes* 'acab 'aşkta güçsüz ve kuvvetsiz olmam şaşılacak bir şey değil' (Bayk. Div. 203: 12), *hōcağa körmekim bolup maṭlūb* 'hoca (=zengin adam) beni görmek istedi' (SS 181 : 262), *her yığlamaqnuñg külmeki bar* 'her ağlamanın bir gülmesi var' (LN 150b: 3), *çıqmaqqa isti'cāl qıl* 'çıkmaq için acele et!' (Sek. A 163: 5), *körmekige kēldiler* 'onu görmeğe geldiler' (H 35b: 13), *seniñ sarı köñgül uçmaqni ister* 'gönül sana doğru uçmak ister' (TN 276a: 8), *vaşl umīdi dur mañga ölmekni duşvār eylegen* 'bana ölmeyi güç yapan kavuşma ümididir' (L Div. 143: 8), *örngenmekte bī-qarār érdiler* '(gazelleri) öğrenmek hususunda kararsız idiler' (Küll. S 750a: 7), *bēgleriniñg intizārında at üstide oq turup édük, ba'zi ürgüdemekte* 'beyleri beklerken hep at üstünde oturuyorduk, bazıları pineklemekte idiler' (B 104b: 7), *qan yığlamaktın dembedem halq ara sırrım boldı fāş* 'boyuna kan ağlamaktan halk arasında sırrım belli oldu' (L Div. 75 : 1); çekim edatlarıyla : *vāqi' bolmaqdn burun* 'vuku bulmadan önce' (Z 24b: 12), *may içmek bile* 'şarap içmekle' (FK 15b: 11), *közi qan tökmek içre qanmay hiç* 'gözü kan dökmeğe hiç kanmıyor' (SS 68: 59), *mèn ki bir nağme-sāz qılsam çeng, rūh çıqmaq sarı qılur āheng* 'ben çenge bir türlü söyletirimsem, ruh çıkmağa doğru ahenk eder' (SS 61: 64).

Masdarla kurulan terkipler :

a) *-maq/-mek + bol-* veya *é(r)-* 'istemek': *cân alurğa bu taraf kelmek emiş ol qâtil* 'o katil, can almağa bu tarafa gelmek istemiş' (FK 24b: 12), *kömek alıp melik üstige yürümek boldı* 'yardım sağlayıp melik üzerine yürümek istedi' (N Quatr. 94 : 14).

b) *-maqçı/-mekçi + bol-* veya *é(r)-* '-mak üzere olmak, istemek': *bular kelmekçi ediler* 'bunlar gelmek üzere idiler' (B 154b: 1), *bu yağ-larınŋ üstige atlanmaqçı edük* 'bu düşmanlar üzerine hareket etmek üzere idik' (B 299a: 14), *bizge qoşulmaqçı boldı* 'bize katılmak istedi' (B 120b: 10).

Masdar *-lık/-lik* ekiyle de genişletilebilir : *-maqlıq/-meklik* (eylem ismi) : *mên demeklik ne bî-hayâlıq dur* 'ben demek ne hayasızlıktır!' (SS 9 : 23), *év qoparmaqlıq érür duşvâr Ceyhûn üstine* 'Ceyhun üzerine ev yapmak güçtür' (L Div. 161 - 10), *telbe bolmaqlıqtın özge çâra yoq tur maŋga* 'benim için deli olmaktan başka çare yoktur' (BŞ Sam. 19: 11), *mundaq gaflat bile yatmaqlığı köp bî-serdârâna edi* 'bu kadar gafletle yatması bir serdara hiç yakışmazdı' (B 110a: 9).

4. Geniş zaman isim-fiili : *-r, -ar/-er, -ur/-ür* : *başla-r, aç-ar, iç-er, bar-ur* 'gider', *oygan-ur* 'uyanır'.

Fonksionları :

a) Eylem ismi : *ağrır* 'ağrıma, ağrı', *tapar* 'bulma, buluş, bulacak-': *kün u tün maŋga ne qarâr u ne olturur* 'gece gündüz ne durmam ne oturmam var' (BŞ II 326: 1 aş), *Mışırđın érür kélürüm uşbu dem* 'şimdi Mısır'dan geliyorum' (H 74a: 4), *yolnıŋ qay sarı çıqarı ma'lüm bolğay* 'yolun nereye çıkacağı belli olacak' (B 97b: 5), *atlanur ayağı* 'sefere giderken at üzerinde içilen içki' (Şeyh Süleyman Efendi sözlüğü, 5), *adâlat qılır fkrıde bar edim* 'adalet dağıtmak fikrinde idim' (İsk. 210b: 6 aş), *atlanur hayâlıda érđi* 'sefere çıkmayı düşünüyordu' (Z 34a: 3), *mâni' dur barurğa* 'gitmeğe mâni oluyor' (Küll. S 473b: 5), *'üd çalarğa hem qâbiliyatı bar* 'ud çalmaya da kabiliyeti var' (Mec. 93b: 3), *ber-taraf qılğıl vefâ isterni ildin* 'insanlardan vefa istemekten vazgeç!' (BŞ I 240: 5), *uşbu munğluğ başıma âfat kélürni bilmedim* 'bu kederli başıma afet geleceğini bilmedim' (Ub. T 32b: 12), *çıqarda yoluqtı maŋga rüberü* 'çıkarken bana yüz yüze geldi' (İsk. 211a- 2), *yürürdin harsun* 'yürürmekten yorulsun' (Şeyb. Vâmb. 144: 49), *telâfî qılurdın burun* 'telâfi etmeden önce' (N Quatr. 70 : 17), *bu rüd munıŋ tübidin aqar üçün Kûhek suyu dërler* 'bu ırmak bunun eteğinden aktığı için Kûhek suyu derler' (B 45a: 10).

b) Eyleyici ismi : *işitür körege yahşı bolğay* 'işiten ve gören için iyi olur' (B 31b: 12), *öter dunyâ* 'fani dünya' (B 29a: 3), *yêti yaşar oğlı bar êrdi* 'yedi yaşında bir oğlu vardı' (N Quatr. 106: 18), *körüşür yér* 'görüşme yeri' (B 103a: 4), *olturur yér* 'oturma yeri, oturacak yer' (Ub. Ü 18a: 6), *êligige, kim şâhlarnıng öper yêri êrdi, oq tégip mecrûh boldı* 'şahların öptükleri yer olan eline bir ok saplanıp yaralandı' (Z 19b: 2), *mêni köteriňg Yūsuf öter yolına* 'beni Yusuf'un geçeceği yola götürün' (H 42b: 2), *témürciler bêlige bağlar sahtiyân* 'demircilerin bellerine bağladıkları sahtiyân' (N Quatr. 45: 1), *mên Hindüstânğa kélür yıl Heridin keldi* 'Hindistan'a geldiğim yıl Herat'tan geldi' (B 169b: 4). Bu isim-fiil çağda, hâlatta, mağalda gibi kelimelerle zaman bildirir : *cân berür çağda* 'can verirken' (L Div. 110: 5), *oqur çağda il anı âdil demes* '(adını) okurken insanlar ona âdil demezler' (İsk. 210a: 11), *özi qopar hâlatta Mehdî Sultân êligini bandıdın tüşüre çaptı* 'kendisi (Abdülkerim) kalkmak üzere iken Mehdi Sultan onun elini bileğinden kesip düşürdü' (B 38b: 9), *berhem urma, ey şabâ, tarar mağalda zulfını* 'ey sabah rüzgârı, tararken zulfını karıştırma!' (Ub. Ü 49a: 1 aş). Çekim edatlarıyla : *nazm ahlıdın hōşgūyluq avcınıng Suhaylı bolur dēk kişiler bar* 'sairler arasında güzel söz söyleme evcinin Süheyl'i olabilecek kişiler var' (Bayk. Ris. 5a: 12), *uruşur çağlıq hâli yoq tur* 'savaşacak hali yoktur' (Şeyb. Vâmb. 158: 66), *dilrubâlig libâsı huccası dur gūyâ, kim anı kiygeç köngül alur qadar* 'anâsı çoğ 'elbisesi dilrübâlık delilidir gūya, zira onu giyince gönül alacak kadar eziyeti çok' (FK 37a: 6), *kün çıkar sarıdın* 'güneşin çıktığı taraftan' (Z 7b: 4). Edilgen mânasında : *qılır işimni bilmedim* 'ne yapacağımı bilmedim' (B 119a: 4), *sêver* 'sevgili', *Hažrat-i Haqnuňg sêver bandalarını sêver êrdi* 'Tanrının sevgili kullarını severdi' (Z 2b: 2 aş), *sêver cānum* 'sevgilim' (Gedai Örn. IV, 4, PK 62 : 1), *sêver at* 'sevgili at' (H 35b: 6).

5. *-mas/-mes*, öncekinin olumsuzu, şu işleri görür :

a) Eylem ismi : *işqdın mağlaşımaya eyleben aħbâb du'â, mustacâb olması anıng mên-i maħzūnğa tilek* 'dostlar aşktan kurtulmam için dua ettiler, ben kaygılılığın dileği bunun kabul edilmemesidir' (Nevai Mab. Ross 45 : 5, Atalay 56: 1-2 aş), *tam u taş demey çayan yêtkēç tiker könglide kēçmes qılır qılması kâr* 'duvar ve taş demeden akrep varınca sokar, kâr edip etmiyeceği aklından geçmez' (Kelile ve Dimne, Mab. Atalay 57 : 13), *maynı êmdi ağızıma almas hayâlüm bar dur* 'şimdi şarabı ağızıma almamayı düşünüyorum' (FK 56b: 7), *bir zamân körmeske ol 'arızını yok tur tãqatım* 'bir dakika o yanağı görmemeğe kuvvetim yoktur'

(Bayk. Div. 223: 10), *yār ağız açmaşğa dardım sorğalı taptım sabab* ‘yârın derdimi sormak için ağzını açmamasının sebebini buldum’ (Nevai Mab. Ross 9: 2, Atalay 13: 4), *şaharda turmasınğğa peymân qıl* ‘şehirde durmayacağına yemin et!’ (SS 178: 182), *yolıda cān berdim, ötti körmeyin cānān, ne sūd? körse hem, körmeske salıp zāyi‘ oldı cān, ne sūd?* ‘yolunda can verdim, sevgili görmeden geçti, ne fayda? gördü ise de, görmemezliğe gelip can kayboldu, ne fayda? (FK 42a: 12), *içmesimni çün bilürler edi, teklif qılmadılar* ‘(içki) içmediğimi bildikleri için teklif etmediler’ (B 187a: 13), *Kābilning üstige filhāl barurnı barmasını kenğesildi* ‘hemen Kābil üzerine yürüyüp yürümüyeceğimizi görüştük’ (B 126a: 6), *körer körmesde* ‘görür görmez’ (FK 53b: 7), *zahmum ağzı bütmesidin uyqum uçmuş* ‘yaramın ağzı kapanmadığından uykum kaçmış’ (Nevai Mab. Ross 46: 8, Atalay 58: 6), *dayr içre bolmastın burun bednām kêt* ‘meyhanede adın kötüye çıkmadan önce git!’ (FK 26b: 2), *may iç peymāna tolmasdın burunraq* ‘kadeh dolmadan önce şarap iç!’ (Dehn. 233b: 5).

b) Eyleyici ismi : *şahrı ve bāzārıda türkī bilmes kişi yoq tur* ‘şehir ve pazarında türkçeyi bilmiyen kimse yoktur’ (B 2b: 3), *qalmadı Mısr ilide ekmes kişi* ‘Mısır memleketinde ekin ekmiyen kimse kalmadı’ (H 37a: 17), *çağtr içmes maħalda* ‘şarap içmediği zaman’ (B 68b: 5), *tėgmes kişi* ‘değersiz kimse’ (N Quatr. 107: 20), *tükenmes uşbu ğam* ‘bu tükenmez üzüntü’ (L Div. Br. 16b: 1), *yaramas saz* ‘işi yaramaz saz’ (B 182b: 2), *munça haddi yėtmes işler* ‘bu derece haddi olmıyan işler’ (B 36a: 1); edilgen mânasında: *kėrek ki bilmes ‘ilmni ayturğa murtakib bolmasa* ‘(öğretmen) bilmediği bir ilmi öğretmeğe kalkışmamalı’ (Mahb. 28 : 5), *içmes künleri ma‘cūn şuhbatı edi* ‘içki içilmiyen günler macun sohbeti yapıldı’ (B 252a: 6), *öçüre almas isyān otın öz harmanınğğa salma* ‘söndürülemez isyan ateşini kendi harmanına atma! (Mahb 194: 11), *dėmes sözni özüm qıldım fāş* ‘söylenilmemesi gereken sözü kendim açığa vurdum’ (FK 226a: 13), *qılmas işlerni qılmaq* ‘yapılmaması gereken işler yapmak’ (Mahb. 28: 14), *qılır qılmas işimizdin isti‘lām u istifsār qılıp* ‘ne yapacağımızı soruşturup’ (B 60a: 9).

c) *-lıq/-lik* ekiyle soyut adlar yapar : *bilmeslik* ‘bilmeme, bilmeyiş, bilgisizlik’, *işitmeslik* ‘işitmeme, sağırılık’, *körmeslik* ‘görmeme, görmeyiş, görmezlik, körlük’, *tükenmeslik* ‘tükenmezlik’, *nigāhı fitne u baqmaslığı belā qilā dur* ‘bakışı fitne, bakmaması da belâ yapar’ (L Div. 114: 2), *yārning sevmesligi dur cānuma kār eylegen* ‘yârın sevmemesi canıma tesir eder’ (L Div. 144: 2).

6. *-muş/-miş*. XV. yüzyıldan önceki Doğu türkçesi metinlerinde sık sık rastlanan *-muş/-miş* ekli isim-fiil, çağataycada hemen hemen her zaman çekimli fiil olarak kullanılır, isim-fiil fonksiyonunda ise çok nadiren görülür: *qudratından* (böyle!) *qılmamış iş yoq turur* '(Allahın) kudretiyle yapılmamış iş yoktur' (Şıb. Div. 3a: 9).

Çağataycada isim-fiille kurulan terkipler yanında farçanın sentaksı örnek tutularak yapılan yardımcı cümleler de serbestçe kullanılır ("Çağatayca'da yardımcı cümleler" adlı yazımıza bakınız, bu dergi 1959, 27-58). Bazen bu iki usulün birbirine karıştığını da görüyoruz: *né ki başıga ötkenin sordı* 'başından geçenleri (neler geçtiğini) sordu' (SS 142 452), *qaçan kim rüz-i mahşar bolğanında* 'mahşer günü olunca' (TN 274b: 25), *néçe tyğan sayu ança qılır zür* 'ne kadar frenlenirse, o kadar zorlar' (L GN 64a: 5), *her néçe zılm qılğan sayı anğa usanmaq yoq ve her néçe qan qılğan sayı anğa qanmaq yoq* 'ne kadar zulüm yaparsa da, usanması yok ve ne kadar kan dökerse de, kanması yok' (Mahb. 107: 6).

KISALTMALAR

- B Annette S. Beveridge, *The Bâbar-Nâma*, London 1905 (Gibb Memorial Series I).
- B İlm. N. İlminski, *Baber-Nameh*, Kazan 1857.
- Bayk. Div. İsmail Hikmet Ertaylan, *Türk edebiyatı örnekleri V. Divan-i Sultan Hüseyin Mirza Baykara "Hüseyini"*, İstanbul 1946 (İstanbul Üniversitesi Yayınlarından No. 309).
- Bayk. Ris. İsmail Hikmet Ertaylan, *Türk edebiyatı örnekleri II. Risâle-i Sultan Hüseyin Baykara*, İstanbul 1945 (İstanbul Üniversitesi Yayınlarından).
- BŞ I, II Köprülüzade Mehmed Fuad, "*Babur Şah*"ın şiiirleri: Millî Tetebbular Mecmuası I, 1331 (= 1915), 235-256, 464-480, II, 307-336.
- BŞ Sam. A. Samoyloviç, *Sobranie stihotvorenii imperatora Babura*, Petrograd 1917.
- Dehn. Yusuf Emîri, *Dehname*, London, British Museum Add. 7914, 228b-272a (Rieu, *Cat. Turk. Mss.*, 288. s.).
- FK Nevai, *Fevaidü'l-kiber*, İstanbul Üniversite Ktp. T 1565, ist. 947/1540-41. Bk. Agâh Sırrı Levend, *Türkiye kitaphıklarındaki Nevai yazmaları: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten* 1958, 173.
- Gedai Örn. J. Eckmann, *Çağatay dili örnekleri II, Gedai divanından parçalar: TDED* (= İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi) X, 1960, 65-110.
- GS Nur. Nevai. *Garaibü's-sıgar*, Nuruosmaniye Ktp. No. 3881. Levend 167.
- H Hâmidi, *Yusuf u Zeliha*, Topkapı Revan Ktp. No. 838, ist. 922/1516. Bk. Halide Dolu, *Sultan Hüseyin Baykara adına yazılmış çağatayca manzum bir Yusuf hikâyesi: TDED* V, 1954, 51-58.

- İsk. Nevai, *Sedd-i İskenderî*, İstanbul, Ayasofya Ktp. No. 3854,195 b-272a. Levend 191 v.d.
- Küll. R Nevai, *Külliyat*, Topkapı Revan Ktp. No. 808. Levend 130-142.
- Küll. S Nevai, *Külliyat*, Süleymaniye Ktp. Fatih No. 4056. Bk. H. Ritter : Oriens VIII, 1955, 142 v.d. Levend 142-146.
- L Div. İsmail Hikmet Ertaylan, *Lûtfi divanı*, İstanbul 1960 (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 863).
- L Div. Br. Lûtfi, *Divan*, British Museum Add. 7914, 158a-227b. Rieu 288.
- L GN Lûtfi, *Gül u Nevruz*, British Museum Add. 7914, 50b-114a. Rieu 285-286.
- LN Hucendi, *Letafetname*, British Museum Add. 7914, 142b-157b. Rieu 287.
- Mab. Atalay Besim Atalay, *Mirzâ Mehdi Mehmet Han, Seng-lâh. Lûgat-i-Nevai*. Tıpkıbasım, İstanbul 1950 (T.D.K. C. II. 31).
- Mab. Ross E. Denison Ross, *The Mabâni 'l-Lughat being a Grammar of the Turki Language in Persian by Mirzâ Mehdi Khân*: Bibliotheca Indica, New Series, No. 1225, Calcutta 1910.
- Mahb. Ahmed Vefik Paşa, *Nevai, Mahbubü'l-kulûb*, İstanbul 1289 (= 1872).
- ME Haydar Harezmi, *Mahzenü'l-esrar*, British Museum Add. 7914, 115-141b Rieu 286-287.
- Mec. Nevai, *Mecalisü'n-nefais*, İstanbul Üniversitesi Ktp. T 841, ist. 942/1535-36. Levend 202.
- N Örn. J. Eckmann, *Çağatay dili örnekleri I. Nevai divanlarından parçalar*: TDED IX, 1959, 33-64.
- N Quatr. M. Quatremère, *Chrestomathie en turk oriental*, Paris 1841, adlı eserde Nevai'nin şu eserleri : *Muhakemetü'l-lûgateyn* (1-39) ve *Tarih-i mülûk-i Acem* (40-114).
- Sek. A Sekkâki'nin Ayasofya Ktp. 4757 numaralı yazmadaki (163-167 S.) gazelleri.
- Sek. Div. Sekkâki, *Divan*, British Museum Or. 2079. Rieu. 284.
- SS Parsâ Şamsiev, *Alişer Navâi, Hamsa, Sab'ai sayyâr*, Taşkent 1956.
- Şeyb. Vámb. H. Vámbéry, *Die Scheibaniade. Ein özbekisches Heldengedicht in 76 Gesängen von Prinz Mohammed Salih aus Charezem*, Wien 1885.
- Şıb. Div. Şıbani, *Divan*, Topkapı Ahmed III Ktp. No. 2436.
- TN Seyyid Ahmed Mirza, *Taaşukname*, British Museum Add. 7914, 273b-289b. Rieu 289.
- Ub. T Ubeydullah Han (Ubeydi), *Divan*, Topkapı Enderun Ktp. No. 2381, 21a-41a.
- Ub. Ü yanı eser, İstanbul Üniversite Ktp. T 1988, ist. 959/1552.
- Z Şerefeddin Ali Yezdi *Zafername*'sinin çağatayca tercümesi, İstanbul Nuruosmaniye Ktp. No. 3268. Bk. *İstanbul kütüphaneleri tarih-coğrafya yazmaları kataloğu*, I, İstanbul 1943, 170. s. No. 88.

* A. Zeki Velidi Togan. Bu günkü Türkistan ve yakın tarihi sah. 195 (eski bir nüshadan).

** Metinde noktasız yazılmıştır. Noktaları ben koydum.